

BOEKBESPREKINGEN

D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733*, Verloren, Hilversum 1995, ISBN 90-6550-313-X, 332 blz., f 49,-.

De geschiedwetenschap, althans de geschiedbeoefening, is aan modes onderhevig. Gedurende de laatste halve eeuw zijn onderwerpen aan bod gekomen die tevoren niet of nauwelijks de aandacht der vaklui trokken: de geschiedenis van slaven, van de arbeiders en van de 'gewone man' in het algemeen, van criminel, van vrouwen (bijna onmerkbaar overgegaan in een pretentieuzer genderstudie), van de verhouding tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, van seksualiteit, huwelijk en gezin. Niet alleen die groepen, fenomenen en instellingen kregen aandacht, maar ook de ideeën en waanideeën erover, zoals racisme, hekserij en perversie. Zelfs de groten onder de historici werden erdoor gegrepen, lieten zich er althans door prikkelen: Moses Finley, Peter Burke, Philippe Ariès, Georges Duby, Lawrence Stone, Alan Macfarlane, Nathalie Zemon Davis, Hugh Trevor Roper, Carl Degler, David Brion Davis, en vele anderen.

Ongetwijfeld is die respectabele academische belangstelling mede voortgekomen uit contemporaine inspiratie: emancipatieprocessen, strijd voor burgerrechten, afkeer van discriminatie en verbazing over vooroordelen. Anderzijds zijn de historici in hun onderwerpskeuze en in hun perspectieven sterk beïnvloed door de interesses van aanpalende vakgebieden zoals sociologie en antropologie. Er ontstond vruchtbare samenwerking in talloze multi- en interdisciplinaire werkgroepen, waaraan vele tijdschriften hun bestaan danken. En dat gebeurde al spontaan in een tijd dat de overheid de beoefenaren van de geesteswetenschappen nog niet *dwong* tot samenwerken in 'projecten' en (vijfjaren-) 'programma's'.

Onder invloed van het voortgaande proces van secularisatie en ontkerkelijking in de westerse wereld zijn de grenzen van afwijking en tolerantie verschoven. Het was al niet meer vanzelfsprekend dat een zwangere - laat staan een huwende - vrouw uit haar overheids- of onderwijsfunctie werd ontslagen. Het werd als steeds problematischer ervaren een persoon om zijn zogeheten 'seksuele geaardheid' uit te sluiten. Op luidruchtige en schilderachtige wijze vierden homoseksuele mannen en vrouwen hun *coming out*. Zij waren 'gewone' mensen en wensten zo behandeld te worden. Elke ongelijkheid zou als discriminatie aan de kaak gesteld worden: hun partnerschap (huwelijk?), adoptie van kinderen (KI, IVF?). Zij zijn gewoon gelijk anderen. Waren zij dat altijd al?

Men zou denken van niet. De geschiedschrijving over het fenomeen homoseksualiteit is in Nederland pas in de jaren tachtig intensief op gang gekomen. Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten waren voorgegaan. Ik denk bijvoorbeeld aan Jean-Paul Aron en Roger Kempf (*Le pénis et la démorallisation de l'Occident* 1978), Guy Hocquenghem (*Race d'hep! Un siècle d'images de l'homosexualité* 1979), Gisela Bleibtreu-Ehrenberg (*Tabu Homosexualität*.

Die Geschichte eines Vorurteils 1978) en Vern Bullough (*Sexual variance in society and history* 1976). Toch liep de Nederlandse geschiedschrijving beslist niet achter: H.J. Kuster promoveerde in 1977 te Utrecht op een dissertatie *Over homoseksualiteit in middeleeuws West-Europa* en al in 1976 publiceerde het regionaal-historisch tijdschrift *Holland* in zijn themanummer 'Strafrecht en criminaliteit in de 18e eeuw' een artikel van L.J. Boon over 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731'. Van zijn hand zijn sindsdien meer studies over de vervolging van homoseksuelen gepubliceerd, maar zijn proefschrift is wegens zijn te vroege dood, in 1986, onvoltooid gebleven. Een goede tweede is *Groniek* zelf geweest met twee themanummers over 'homoseksualiteit en geschiedenis' (Nr. 66 van januari 1980 en nr. 77 van mei 1982). Van Maks Banens publiceerde de Historische Uitgeverij Groningen in 1981 een bewerking van diens doctoraalscriptie: *De homo-aversie. Een analyse van de maatschappelijke onderdrukking van homoseksualiteit*. (Het is in dat verband trouwens aardig nog eens het interview met uitgever Patrick Everard te herlezen, gepubliceerd in de *Universiteitskrant* van 10 juni 1981). Nog geen jaar later verscheen van de Utrechtse socioloog R.A.P. Tielman diens proefschrift *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging* (zie mijn recensie in *Groniek* nr 77).

Sindsdien is een stroom van regionale en lokale historische studies op gang gekomen, waaraan niet alleen de neerlandicus Theo van der Meer (*De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, 1984) en de cultureel-antropoloog Gert Hekma (*Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*, 1987), maar ook de sociaal-historicus Dirk Jaap Noordam deelnamen. Van zijn hand verscheen al in 1983 een artikel in het *Leids Jaarboekje* over 'Homoseksualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811'. De beide begrippen homoseksualiteit en sodomie spelen ook in zijn zojuist verschenen boek *Riskante relaties* een rol.

Gaan we er tegenwoordig, tot nader order, van uit dat homoseksualiteit een kwestie van 'geaardheid' is bij de betreffende persoon, in historisch perspectief is het niet zo gemakkelijk de moderne homoseksuele 'identiteit' vast te stellen. Om te beginnen is het begrip homoseksueel een laat-negentiende-eeuwse term; voordien plachten jurist en theoloog te spreken over sodomie, een afgeleide van het bijbelse verhaal over Sodom en Gomorrah. Zij bedoelden daarmee gelijkgeslachtelijke copulatie, eerst en vooral tussen mannen. De historicus staat dan, met de verworvenheden van onze eeuw op zak, voor de klemmende vraag: als degenen die dat fenomeen vroeger definieerden - als rechter of als dogmaticus - geen idee hadden van een homoseksuele 'identiteit', hadden de betrokkenen zelf dan wel een bewustzijn daarvan? Kortom, is homoseksualiteit een biologische realiteit of is ze een culturele constructie? Noordam meent dat het laatste het geval is. Waarom hij dan hier het woord 'sodomie' in de ondertitel van zijn *Riskante relaties* noemt, moet blijken.

Noordam omspant op de kop af vijf eeuwen in een geografisch gebied dat hij gemakshalve met Nederland aanduidt. De geografische afbakening had wel

wat meer verantwoording geveerd dan de auteur er nu van geeft. 'Nederland' bestond immers in de dertiende eeuw in de verste verte niet: er was geen gemeenschappelijke grens, geen taal, geen regering. Er waren ook nog geen Nederlanders - het nationale burgerrecht is pas twee eeuwen oud. Dat levert nogal wat problemen op voor de materiaalverzameling: de eerste periode, die Noordam als één geheel behandelt (1223-1570), begint met een geval uit Maastricht; de volgende dateren uit 1321 (Egmond), 1352 (Utrecht), 1441 (Utrecht) enzovoort. In totaal gaat het slechts om 36 zaken waarbij 47 mannen, van vaak onbekende herkomst, betrokken waren wegens wat men noemde sodomia of 'zonde tegen de natuur'.

Hier moet direct een tweede belangrijk punt worden aangestipt. Vrijwel van het begin af aan hebben we onze bronnen - uiteraard: voorzover overgeleverd - te danken aan strafrechtelijke vervolgingen. Immers, sodomie werd van oudsher beschouwd als een misdaad die met de dood behoorde te worden gestraft. De wil tot vervolgen ervan schijnt bij bevolking en justitie doorgaans niet bijster groot te zijn geweest. Weliswaar was het bewijs ervan moeilijk te leveren, bij gebreke van getuigen of een bekentenis, maar dat is natuurlijk geen doorslaggevende verklaring als we aan de vele verbrandingen van ketters en heksen denken.

De tweede periode (1570-1679) levert bij de huidige stand van archiefonderzoek 22 zaken op, tegen vijf vrouwen en negentien mannen. Slechts vijf mannen kregen de doodstraf. De vrouwen werden veroordeeld wegens het huwen met een vrouw (bedrog!) en wegens het begaan van een zonde die de rechters vonden lijken op sodomie. De conclusie mag inderdaad wel zijn: "Over het algemeen maakte de samenleving zich nauwelijks druk over het verschijnsel sodomie." (p. 85). Dat dit te verklaren zou zijn "uit de hoge economische en culturele ontwikkeling" vind ik onaannemelijk.

In 1730 barstte een massale vervolging van sodomitische mannen over de Republiek los. Noordam vat samen wat door hemzelf, Boon, Van der Meer en anderen is gepubliceerd. Honderden processen werden aangespannen, zeker 82 mannen werden ter dood veroordeeld, anderen kregen lichtere straffen of werden bij verstek veroordeeld. Dankzij de vele bewaard gebleven strafdossiers in de rechterlijke archieven - die ons in staat stellen veel meer te weten en te begrijpen dan de 'hoofddijnen van het overheidshandelen' waartoe geboorneerde en arrogante archiefbeheerders toekomstige historici willen veroordelen voorzover het onze eigen eeuw aangaat - weten wij bijzonder veel details over de vervolgte personen: hun status (heren en knechten), hun netwerken (over de hele Republiek), hun interpersoonlijke relaties, gedragingen, taaltje, vertier (speciale lolhuizen) enz. Velen van hen waren getrouwde mannen met vrouw en kinderen.

Dankzij dit overvloedige bronnenmateriaal weten we ook dat de autoriteiten al tientallen jaren op de hoogte waren van sodomitische netwerken. Noordam wijdt daaraan zijn derde periode (1680-1729) waaruit 32 zaken bekend zijn tegen 41 mannen en drie vrouwen; de helft van de gevallen komt uit Rotterdam. De auteur meent dat in die periode zoiets als een homoseksuele identiteit zich

heeft gevormd: het publiek begon sommige sodomieten ook te herkennen, aan extravagante kleding of geaffecteerde toon.

Noordam zoekt de verklaring voor de toenemende drang tot vervolging in een sterker besef van de noodzaak om mannen- en vrouwenrollen scherp te scheiden en in de kennelijke neiging van de overheden de zedenwetten (ook tegen prostitutie en overspel) scherper te handhaven. Het kan zijn. In ieder geval is het motief dat tijdgenoten noemden om harder op te treden en zelfs speciale wetgeving tegen sodomie uit te vaardigen (in Holland, Stad Groningen), nl. als zou er ineens een perfide misdaad uit Frankrijk en Italië zijn overgewaaid, inderdaad pertinent onjuist.

De auteur tracteert de lezer nog op een hoofdstuk over de vermeende homoseksualiteit van Koning-Stadhouder Willem III, dat ik te speculatief acht. Het had dan ook niet zo prominent behoren te figureren. En tenslotte vertelt Noordam nog eens het verhaal van het massaproces dat grietman Rudolf de Mepsche in 1731 te Faan (Zuidhorn) tegen vermeende sodomieten voerde.

En daarmee is het boek dan rond, in 1733 - een gezocht jaartal, want wie nu graag overtuigd zou willen worden van die juist ontstane 'homoseksuele identiteit' had wel eens willen horen hoe het verder ging met de homoseksuelen in de achttiende eeuw. We zouden ook graag Noordams mening hebben gehoord over het eventuele ontstaan van een 'lesbische identiteit'. Vorig jaar immers promoveerde psychologe Myriam H.M. Everard te Leiden op *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw*. Noordams boek heeft dus - ondanks het vele boeiends dat het biedt - iets onvoltooids. Het lijkt wel of de auteur op het laatste moment een race tegen de klok is begonnen met het proefschrift van Theo van der Meer (*Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd*) dat op 9 november 1995 aan de Vrije Universiteit werd verdedigd, maar waarvan insiders wisten dat het eind 1994 gereed lag en toen zijn gang langs subsidiegevers was begonnen.

Noordams boek verscheen in juli 1995 en als al niet het eindpunt ervan op haast duidt, dan doet het ontbreken van een index dat toch wel. Daardoor is het onmogelijk bij elkaar passende passages over diverse personen, of over dezelfde persoon (ik noem maar Zacharias Wilsma) met elkaar te vergelijken. Een onvergeeflijke omissie in een overigens boeiend, prikkelend boek.

A.H. Huussen jr.

Simon Schama, *Landscape and Memory*, HarperCollins Publishers, Londen 1995, geïmporteerd door Nilsson & Lamm, ISBN 0-00-215897-3, 652 blz., ill., f 55,15.

Het nieuwste boek van Simon Schama is dik, zwaar en omvangrijk - zoals wel te verwachten was gezien zijn overige publicaties. Dit keer probeert hij in zo'n slordige zeshonderd bladzijden de natuur in de vorm van verschillende land-

schappen te onderzoeken. Hij noemt zijn werkwijze "a way of looking, of rediscovering what we already have, but which somehow eludes our recognition and our appreciation."

Delen van het landschap zijn beladen met specifieke betekenissen en deze betekenissen zijn een eigen leven gaan leiden waardoor onze perceptie van natuur én cultuur wordt beïnvloed. "Landscapes are culture before they are nature", zo stelt Schama, "once a certain idea of landscape, a myth, a vision, established itself as an actual place, it has a peculiar way of muddling categories, of making metaphors more real than their referent; of becoming in fact, part of the scenery." Daarmee interpreteert hij het landschap op eenzelfde wijze als W.J.T. Mitchell, die in *Landscape and Power* uit 1994 schrijft dat we het landschap niet zozeer moeten opvatten als een object maar als een proces waarvan vooral de werking moest worden nagegaan.

Schama heeft zijn boek volgens eigen zeggen opgebouwd rond momenten van erkenning waarin duidelijk wordt hoezeer we hier van doen hebben met betekenissen, met constructies die verwijzen naar oudere zingevingen van het landschap. De persoon Schama met zijn mythisch gerichte preoccupaties en zijn familiegeschiedenissen is echter zo duidelijk aanwezig dat de beoogde historische deconstructie van het landschap teniet wordt gedaan. Het lijkt alsof men een wandeling maakt door een zeer gevarieerd landschap in gezelschap van een babbelzieke kompaan die zijn mond maar niet kan houden. En de ironie wil dat daardoor juist het zicht op datzelfde landschap verdwijnt, verdwijnt achter deze eindeloze stroom van opmerkingen, gevoelens, herinneringen en wetenswaardigheden waarvan Schama ons onophoudelijk deelgenoot probeert te maken. Het lezen van Schama's boek is dan ook geen onverdeeld genoegen, meer een uitputtende voettocht zonder een panoramisch uitzicht dat duidelijk zou kunnen maken waar de reiziger zich bevindt en waar het nu eigenlijk om gaat.

Toch zijn er een aantal mooie en sterke hoofdstukken. Het eerste deel, over het woud en zijn betekenis, is coherent en lezenswaardig. Schama weet overtuigend te beschrijven hoezeer het bos verwordt tot een icoon van nationale identiteit en een mythisch karakter krijgt. Vooral de teksten over Duitsland en Polen zijn boeiend. De geschiedenis van de Engelse en Amerikaanse wouden daarentegen is minder verrassend omdat deze immers al heel regelmatig beschreven zijn, door bijvoorbeeld Denis Cosgrove, Ann Bermingham, John Barrell, Stephen Daniels en natuurlijk Keith Thomas. Juist bij deze hoofdstukken valt overigens op dat Schama, die veel gebruik maakt van allerlei afbeeldingen, zich voornamelijk beperkt heeft tot de oudere afbeeldingen uit Renaissance en Barok. Aan fotografie, toch een belangrijk medium als het gaat om de vorming van landschapsbeelden, besteedt hij nauwelijks aandacht.

De overige delen van het boek, die handelen over water en bergen, verkruielen als het ware tot series anekdotes waarbij Schama's onderwerpskeuze toch wel wat beperkt is. Het gaat bijvoorbeeld bij de hoofdstukken over het water voornamelijk om kanalen, zestiende- en zeventiende-eeuwse fonteinen, tuin- en parkaanleg en slechts om een enkele rivier: de Tiber, de Nijl en de Theems. Een beperkte geografische keuze lijkt mij. Een gemis is ook een duidelijke poli-

tieke lezing van deze landschappen terwijl rivieren (en bergen) toch grenzen of onderdeel zijn van wat Mitchell "imperialistisch landschap" noemde. In dit verband kan ook aan de studie *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur* van Hans Warnke gedacht worden, waarin de auteur onderzoekt hoe het landschap of delen daarvan een politieke connotatie krijgen.

Ook stelt Schama niet de vraag waarom rivieren (maar ook bergen) nu juist met een specifieke sekse-identiteit worden afgebeeld. Dat landschappen überhaupt beschreven worden met behulp van sekse-specifieke metaforen mag onderhand wel bekend worden verondersteld. Zo hebben verscheidene onderzoekers erop gewezen dat sekse-specifieke metaforen een wezenlijk bestanddeel vormden van de achttiende- en negentiende-eeuwse beschrijvingen van de Amerikaanse wildernis (denk aan de 'maagdelijke' grond!). Nicolas Green analyseerde in *The spectacle of nature* (1990) de wijze waarop de Franse stedelijk georiënteerde bourgeoisie de tegenstelling tussen natuur en cultuur relateerde aan de tegenstelling tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid. "If nature fed into metropolitan class relations", schrijft Green, "it was equally implicated in the production of gendered identities." En Ann Birmingham, tenslotte, heeft in de bundel *The politics of the picturesque. Literature, landscape and aesthetics since 1770* (1994) op fascinerende wijze de relatie beschreven tussen de achttiende-eeuwse 'picturesque tradition' en voorstellingen van vrouwelijkheid. Schama besteedt aan sekse-specifieke connotaties evenwel weinig of geen aandacht.

Het is niet zo dat vrouwen totaal ontbreken in het boek. Maar ze worden zo beschreven dat het lijkt alsof we ze, excentriek als ze zijn, niet helemaal serieus hoeven te nemen. Dit gevoel kreeg ik bij het lezen van het overigens onderhoudende stuk over Susan Powell die haar hele leven actie heeft gevoerd om de overheden en beeldhouwer Gutzon Borglum zo ver te krijgen dat Susan B. Anthony, bekend suffragette van het eerste uur, ook werd afgebeeld naast Lincoln, Jefferson, Washington, Roosevelt op Mount Rushmore. Aardig is ook het verhaal over Henriette d'Angeville, een van de eerste vrouwelijke alpinisten, die in 1838 de Mont Blanc beklom. Ondanks deze prestatie zag het grote publiek, zo schrijft Schama, Henriette d'Angeville, vierenveertig jaar oud en ongetrouwd, als "a typically repressed, tough old maid for whom the adventure was some sort of way of acting out her quasi masculinity."

Plat wordt het als Schama het beruchte schilderij van Courbet *De oorsprong van de wereld* uit 1866 opvoert. Deze beruchte afbeelding van het naakte onderlichaam van een vrouw was jarenlang onvindbaar. Uiteindelijk bleek het schilderij in heimelijk bezit van psychoanalyticus Jacques Lacan, die het achter een ander schilderij had verborgen. Dat schilderij kon worden weggeklapt waardoor de Courbet weer te voorschijn kwam. Schama suggereert een overeenkomst tussen *De oorsprong van de wereld* en Courbets schilderijen van de riviergrotten die zich in zijn geboortestreek Franche-Comté bevinden: "it does not take a feverishly Freudian imagination to see them as vaginal orifesa in the face of the rock." Volgens Schama hebben we hier te maken met een oermythe, die teruggaat tot de Renaissance. Het lichaam van de vrouw wordt voorgesteld

als een riviergrot, "the dimly glowing *fons et origo*", waar de levensstroom haar oorsprong heeft. Vervolgens concludeert hij: "Only instead of the woman in the cave, Courbet has offered us the cave within the woman." Dit is wel erg banaal en simplistisch.

Misschien val ik Schama te hard en moet men het boek anders beschouwen, als een gevarieerd en kleurrijke reis, als een bron van wetenswaardigheden en suggesties, waarvan men mondjesmaat moet genieten.

Margrith Wilke

Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 1994, ISBN 90-70403-36-6, 420 blz., ill., f 70,00.

Dagelijks bezoeken duizenden mensen het Rijksmuseum in Amsterdam. In groten getale trekken ze voorbij aan het bekendste schilderij dat er te zien is: Rembrandts *Nachtwacht*. Maar velen zullen zich niet realiseren wat de *Nachtwacht* nu werkelijk voorstelt. Noch dat dit groepsportret van Amsterdamse schutters geen unieke voorstelling is, maar deel uitmaakt van een traditie van schuttersstukken die teruggaat tot 1529. Trots en zelfbewust blikken de schutters de wereld in. En dat geldt niet alleen voor de schutters uit een grote stad als Amsterdam, maar ook voor die uit kleinere steden, zoals Alkmaar. Juist die trots fascineerde Paul Knevel. Wat bezielde deze burgers om zich op een dergelijke manier te laten portretteren, vroeg hij zich af. Het resultaat van die fascinatie is een boek, waarop hij vorig jaar promoveerde: *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*.

Er is tot nu toe opvallend weinig geschreven over de schutterijen in Nederland. Hoewel kunsthistorici regelmatig aandacht besteedden aan de groepsportretten, hebben historici de gewapende burgers links laten liggen. De onderzoeker is aangewezen op lokale studies, of incidentele vermeldingen in meer algemene werken. Het cliché-beeld dat hierdoor ontstaan is, is weinig positief: schutters konden hun geweer vaak nauwelijks vasthouden; ze hielden zich alleen bezig met drinken en brassen; na 1648 stelden ze al helemaal niets meer voor.

Toch zijn de schutterijen wel degelijk een nader onderzoek waard. Het zelfbewuste karakter van de Hollandse steden ten tijde van de Republiek weerspiegelt zich in de gewapende burgervendels. Deze kleine legertjes, die klaarstonden om hun stad en haar privileges te beschermen, beschouwden zichzelf als de kern van de burgerij. Zij waren het symbool voor de stedelijke eenheid. Niet als het verlengstuk van het stedelijk bestuur en ook niet als een gemakkelijk manipuleerbaar collectief, maar als een wezenlijk onderdeel van de stedelijk samenleving.

De studie van Paul Knevel vult deze leemte op. In meer dan vierhonderd pagina's vertelt hij ons het verhaal van de Hollandse schutterijen. Over hun ontstaan in de veertiende eeuw als echte schuttersgilden. Over hun omvorming in de late zestiende eeuw tot gewapende burgerwachten. Over de organisatie, de

samenstelling, de verhouding tot het stadsbestuur, de verhouding tot de bevolking. Knevel heeft 'de' Hollandse schutterijen willen beschrijven en hij is daarin volkomen geslaagd. In zijn werk geeft hij blijk van een fenomenale bronnenkennis. Geen archiefje, geen pamflet, lijkt hij te hebben vergeten. Bovendien heeft hij de brij van informatie om weten te vormen tot een helder en duidelijk betoog, waarin de lezer geen moment het spoor bijster raakt. Knevel heeft gekozen voor een lange aanloop. Hij voorkomt hiermee dat de lezer de indruk krijgt met een geïsoleerd zeventiende-eeuws verschijnsel van doen te hebben. Uitgebreid beschrijft hij het ontstaan van de schuttersgilden in de veertiende eeuw. De groei van de steden en de introductie van nieuwerwetse wapens als de kruisboog waren hier de oorzaak van. De schutters speelden al snel een belangrijke rol in het sociale en culturele leven van de stad. De noties van eenheid en harmonie van de stedelijke samenleving stonden centraal binnen een rijk clubleven.

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwam dit ideaal echter onder druk te staan. In verscheidene steden weigerden de schutters in 1566 op te treden tegen hun stadgenoten, ondanks eisen van het stadsbestuur. Zij wilden zich niet keren tegen hun familie of vrienden. Door deze weigering waren de autoriteiten vervolgens nauwelijks in staat de spanningen in hun stad het hoofd te bieden. De schutters toonden hiermee dat ze een zelfstandige rol konden spelen binnen de gemeenschap. In de eerste jaren van de Opstand werden zij dan ook meer dan eens betrokken bij belangrijke politieke beslissingen. In de zeventiende eeuw kwam dit nauwelijks meer voor. Bovendien waren de middeleeuwse gilden omgevormd tot vroegmoderne burgerwachten. Maar de herinnering aan de gebeurtenissen van 1566 werd tot diep in de achttiende eeuw gekoesterd.

Hierna gaat Knevel over tot het meer thematische gedeelte van zijn boek. Systematisch worden de officieren en het beheer van de schutterijen beschreven. Ook de manschappen en 'contribuanten' komen aan bod. Deze laatste groep werd gevormd door burgers die weliswaar 'schuttersplicht' hadden, maar deze plicht voor een bepaald bedrag afkochten. De vaak armlastige schutterijen hadden deze inkomsten hard nodig. Het systeem kon echter ook problemen opleveren, als teveel mensen hun plichten afkochten en de schutterijen leegliepen. Ook besteedt Knevel ruime aandacht aan de rol van de gewapende burgers bij militaire expedities. Het hoofdstuk 'vertoon en vermaak', vormt de laatste bijdrage aan het thematische gedeelte van het boek. De kleurige processies, de uit de hand lopende schuttersmaaltijden, de jaarlijkse schietwedstrijden, ze worden uitgebreid beschreven en geanalyseerd.

De auteur hanteert steeds een vlotte en heldere stijl. Bovendien heeft hij oog voor het sappige detail, dat de droge informatie kan opfleuren. Met smaak vertelt hij over de Leidse schutter Jan van Meyninge. Deze kwam in conflict met zijn collega's. Dit ging zelfs zover, dat hij bij voortdurend werd uitgescholden en beledigd. Waar hij ook ging werd hij uitgemaakt voor 'crayer', 'sevenstuver man' en 'rabbaut'. Knevel gebruikt dit conflict om de bemiddelende

functie van de krijgsraad te beschrijven. Deze onderzocht de ruzie, bestrafte de boosdoeners en gaf Van Meyninge eerherstel.

De chaos bij het belastingoproer van 1616 in Delft vormt een illustratie bij de beschrijving van de verdeling van de verschillende 'rotten' (de groep schutters onder bevel van de officier) over de stad. In Delft mochten de officieren steeds zelf kiezen wie in hun 'rot' kwam, zodat de schutters van één afdeling over de gehele stad woonden. Toen de nood aan de man kwam bij het belastingoproer van 1616, werd men met de consequenties geconfronteerd. Talloze schutters dwaalden door de stad, op zoek naar hun kapitein. Anderen werden onderweg door de roerige menigte aangevallen en van hun wapens ontdaan.

In het laatste hoofdstuk tenslotte besteedt Knevel aandacht aan de rol van de schutterij in jaren van politieke crisis. Hij constateert dat stadsbesturen juist bij politieke of religieuze oproeren niet altijd op de schutters konden rekenen. Soms trokken ze partij voor de oproerige burgers. De schutters hadden hun wortels in de welvarende burgerij en handelden vaak als haar voorvechters. Hun optreden moet niet gezien worden als 'instinctief' of 'gemanipuleerd', benadrukt Knevel, al waren er tijdgenoten die dat dachten. De schutters hadden een rudimentair politiek programma. Ze hadden bepaalde doelen en wilden die verwezenlijken. Schuttersoproeren waren dan ook geen uitvloeisels van factiestrijd, stelt Knevel, maar 'parallelle oproeren'. De verschillende groepen, regentenfamilies, ontevreden burgers en schutters, streefden elk hun eigen doelen na, met hun eigen tactieken.

Al met al heeft Knevel een indrukwekkend boek afgeleverd. Zelden wordt er zo'n compleet en helder boek geschreven over een onderwerp waarnaar zo weinig voorstudie is verricht. We kunnen dus met spanning uitzien naar het resultaat van zijn huidige onderzoek naar Haagse ambtenaren in de zeventiende eeuw.

Christien Boomsma

J.A. de Moor, H.W. Singor en H.Ph. Vogel ed., *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken*, Het Spectrum, Utrecht 1995, ISBN 90-274-4158-8, 328 blz., ill., f 39,90.

Bij de slag van Cannae in het jaar 216 voor Christus sneuvelden op één dag meer dan veertigduizend Romeinen. Dit aantal is tot de Eerste Wereldoorlog niet meer geëvenaard in de Europese geschiedenis. Het aantal slachtoffers was zo groot, doordat de meeste van hen zwaargewonden waren die door niemand werden geholpen. Ze voerden in de uren na de slag een verschrikkelijke doodstrijd en wie de volgende dag nog leefde, werd door de overwinnaars zonder pardon afgemaakt. Deze bloedige veldslag vestigde echter wel definitief de roem van de Chartager Hannibal, die twee jaar eerder tot schrik van de Romeinen met zijn leger de Alpen was overgetrokken.

Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken is een bundel vol veldslagen, wapengekletter en doden. Niet alleen bij Cannae, maar ook in andere delen van de wereld voeren mensen oorlogen zolang ze bestaan. De vraag rijst of de hoogst ontwikkelde diersoort - de mens - wellicht een natuurlijke drang heeft naar de roes van het bloedvergieten aan de ene kant en het daarbij aangerichte leed aan de andere. De geschiedschrijving van oorlogen kan in dit kader een middel zijn om het verschijnsel te verklaren en in de toekomst te vermijden. Maar militaire historici kunnen ook een andere rechtvaardiging hebben voor hun werk: het is gewoon interessant. Zoals gezegd is oorlog - behalve barbaars - immers ook fascinerend. Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog formuleerde de bekende Zuidelijke generaal Robert E. Lee na de slag bij Fredericksburg (1862) deze paradox als volgt: "Het is maar goed dat oorlog zo verschrikkelijk is, want anders zouden we er te gehecht aan raken."

De krijgsgeschiedenis is lange tijd alleen maar beoefend door beroepsmilitairen. Dat 'gewone' historici zich op dit onderzoeksterrein begaven, was meer uitzondering dan regel. En net als in de politieke geschiedenis was er veel aandacht voor 'grote mannen' - Alexander de Grote, Caesar, Napoleon, Eisenhower - maar niet voor Jan Soldaat. Dit veranderde in de jaren vijftig van deze eeuw. De *new military history* verbreedde het onderzoek: militaire gebeurtenissen werden in een maatschappelijke context geplaatst. Oorlog moest in de eerste plaats worden beschouwd als een cultuurverschijnsel; als iets dat onlosmakelijk verbonden was met mens en samenleving. Verbanden met wetenschap, techniek, economie en politiek zijn sindsdien uitvoerig uitgediept.

In hun boek *Duizend miljoen maal vervloekt land. De Hollandse Brigade in Spanje 1808-1813* (1991), schreven twee samenstellers van de hier besproken bundel, De Moor en Vogel:

"Het schrijven van militaire geschiedenis is in Nederland niet meer zo populair. Een militair-historicus wordt tegenwoordig al gauw voor 'militarist' uitgemaakt. Het hangt samen met het progressieve beeld dat veel Nederlanders van hun land hebben: 'kritisch', met een pacifistische traditie. Toch is die traditie niet zo oud als velen denken. Het beeld van Nederland als een pacifistische natie gaat niet verder terug dan tot het begin van deze eeuw."

Maar sinds enige jaren krijgt de *new military history* ook voet aan de grond in ons 'pacifistische' land. De Moor en Vogel hebben in 1988 met grote inzet het vak Militaire Geschiedenis geïntroduceerd aan de Rijksuniversiteit Leiden. Samen met H.W. Singor, in Nederland een autoriteit op het gebied van oorlogvoering in de klassieke Oudheid, stelden zij de bundel *Een wereld in oorlog* samen, die een weergave is van het Leidse college.

De verzameling essays bestaat uit drie delen, waarvan twee geografisch zijn bepaald. In het eerste deel worden hoofdstukken uit de Europese militaire geschiedenis gelicht, de rest van de wereld volgt in het tweede gedeelte. Aan de hand van de huidige stand van zaken schetst luitenant-generaal b.d. Berkhof, hoogleraar Strategische Studies te Leiden, in het derde deel een beeld van mogelijke oorlogen in de nabije toekomst. De lezer zal tevergeefs trachten een

samenhang te ontdekken in de bijdrages. Die is er niet en de samenstellers hebben ook nooit naar zo'n volledigheid gestreefd. Toch biedt het geheel een redelijk inzicht in de militaire ontwikkeling sinds de Oudheid en in ieder geval is het een prima introductie in het wetenschappelijke vakgebied der krijgsgeschiedenis.

Zoals in de meeste bundels leest de ene bijdrage vlotter dan de andere. Dit is niet alleen het gevolg van de stijl van de schrijvers, maar komt ook door de persoonlijke interesses van de lezer. Want sommige hoofdstukken lezen als een spannend jongensboek; zijn een avontuur vol trompetgeschal, gekletter van zwaarden, rook en stof, trommels en fluiten, gegil van gewonden, geschreeuw en gehuil en het kraken van musketten. Vooral de artikelen van de samenstellers zelf blinken uit in meeslependheid, zonder iets af te doen aan de stukken van de anderen. Van tijd tot tijd waan je je één van de soldaten op het slagveld. Het volgende moment word je echter weer met je neus op de verminkende feiten van de oorlogvoering gedrukt; op knappe wijze wordt de benadering van de samenstellers, die als een rode draad door de bundel loopt, uitgewerkt: hoe ervaart de individuele soldaat het krijgsgewoel, het gevaar voor zijn leven?

Daarnaast is er ook aandacht voor andere aspecten: het strategische denken van bijvoorbeeld Machiavelli, de wijsgeer die zelf nooit praktijkervaring opdeed als militair. En de evolutie van de wapentechnologie na de Middeleeuwen, wat een zeer technisch en toch interessant verhaal is. En de discussies in het enige grote historiografische debat van de militaire geschiedenis, dat van de 'militaire revolutie van de zeventiende eeuw'. Deze gaan over de vraag van welke omvang de tactische, strategische en organisatorische veranderingen in die tijd waren.

Tot slot: ondanks hun desastreuze verlies bij Cannae, kwam het toch nog goed met de Romeinen. Hannibals tocht door de Italiaanse Laars verzandde in een uitputtingsoorlog en toen Publius Cornelius Scipio in 204 voor Christus de oversteek naar Noord-Afrika waagde, moest Carthago capituleren. Rome stichtte vervolgens een wereldrijk. De andere verhalen kunt u zelf lezen in deze bundel, die ik alleen maar van harte kan aanbevelen.

Arthur ten Cate

Marie-Janine Calic, *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina. Ursachen, Konfliktstrukturen, internationale Lösungsversuche*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1995, ISBN 3-518-11943-5, 257 blz., DM. 19,80; Klaus Bitterman ed., *Serbien muß sterben. Wahrheit und Lüge im jugoslawischen Bürgerkrieg*, Edition Tiamat, Berlijn 1994, ISBN 3-923118-14-7, 208 blz., f 33,50

Over de Bosnische kwestie is inmiddels heel wat achtergrondmateriaal verschenen, variërend van populaire geschiedverhalen tot gedegen - of tendentieuze - sociaal-wetenschappelijke en cultuurhistorische studies. Wie zich eerst maar eens op de vele aspecten van de problematiek wil oriënteren, kan uitstekend terecht bij het goed gedocumenteerde boek van Marie-Janine Calic, die is

verbonden aan de *Stiftung Wissenschaft und Politik* in het Zuid-Duitse Ebenhausen. Calic vraagt zich eerst af door welke historische, politieke en sociaal-economische spanningen Joegoslavië werd gekenmerkt. Vervolgens gaat ze op zoek naar de 'Mechanismen und Stadien der Gewalteskalation', om uiteindelijk terecht te komen bij de theoretische en praktische problemen van het vredesproces.

Het resultaat verdient waardering, al maakt de historische behandeling van het eerste en het tweede Joegoslavië een enigszins kleurloze indruk. Pluspunt is dat Calic, als een van de weinige westerse auteurs, althans enige aandacht schenkt aan de politieke processen in Bosnië in 1990 en 1991. Het zwaartepunt in haar werk ligt echter bij de reactie van de Europese Gemeenschap, de Verenigde Staten en de Verenigde Naties in 1992 en later. Ze laat zien dat achter het falen van de internationale Joegoslavië-politiek uiteenlopende geopolitieke belangen, historische loyaliteiten en confessioneel-culturele sympathieën schuilen. Mede hierdoor was een grootscheepse militaire interventie uitgesloten. Het alternatief was een politiek van *Schadensbegrenzung*, met een tweeledig doel: *containment*, zodat de brand tot Bosnië beperkt zou blijven, en humanitaire hulp voor de belegerde steden en de zwaarst getroffen gebieden.

Er was echter één probleem: terwijl de bemiddelaars een onderhandelingsvrede nastreefden waren de strijdende partijen niet werkelijk in vrede geïnteresseerd. Een dergelijke benadering, waarin de internationale gemeenschap eerder bezwerend dan initiërend verschijnt, heeft ook zijn beperkingen. Calic houdt impliciet vast aan de notie dat de post-Joegoslavische chaos het resultaat is van een autonome *Selbstzerstörung*, waaraan het Westen part noch deel had. Er is dan ook weinig ruimte voor de fel omstreden erkenning van Bosnië, of voor het negatieve advies van de Badinter Commissie, waarin Bosnië alleen onafhankelijk zou mogen worden met instemming van alle drie de bevolkingsgroepen. Ook vernemen we niets over het bezoek van de Amerikaanse ambassadeur Warren Zimmermann aan de Bosnische president Izetbegovic, vlak na de besprekingen in Lissabon in maart 1992. Zimmermann gaf Izetbegovic het idee dat hij het bereikte principe-akkoord over een etnisch-territoriale opdeling van Bosnië mocht verwerpen - een feit dat overigens pas anderhalf jaar later door de *New York Times* werd geopenbaard.

Bij de vraag of het in Bosnië gaat (ging, sinds 'Dayton') om een onoverzichtelijke burgeroorlog, zoals van Servische zijde wordt beweerd, of een eenduidige agressie-oorlog, zoals Kroaten en Moslims volhouden, opteert Calic net als de bekende BBC-correspondent Misha Glenny voor een tussenpositie. Van belang is haar stevige kritiek op de manier waarop deze discussie in de Verenigde Staten en West-Europa is gevoerd: bijna uitsluitend in ideologische, emotionele en moraliserende termen. Ook in de dagelijkse berichtgeving was vaak sprake van selectieve waarneming. Schokkende verhalen over oorlogsmisdaden, massaverkrachtingen en concentratiekampen hebben nu eenmaal een hogere televisiewaarde dan saaie verslagen van constitutionele onderhandelingen, aldus Calic.

Op dit punt sluit ze aan bij de auteurs in de bundel van Klaus Bittermann. *Serbien muß sterbien* werd in het Duitse blad *NOVO* (september-oktober 1994) aangekondigd als de aanzet tot het in Duitsland langverwachte debat over de eenzijdigheid van de media met betrekking tot de Joegoslavische oorlog. Onder de vijftien artikelen is ook dat van Peter Brock, de Amerikaanse journalist die met zijn controversiële bijdrage in *Foreign Policy* (winter 1993/1994) het thema enige bekendheid gaf. In Zwitserland en Oostenrijk veroorzaakte een vertaling heftige polemieken van een bedenkelijk niveau; het gebouw van de Zwitserse *Weltwoche*, het blad dat het gewraakte stuk publiceerde, werd zelfs belaagd door demonstranten.

Een belangrijk thema in de bundel van Bittermann is de onvoldoende controle van vooringenomen verslaggevers op hun bronnen. Daaronder treft men niet alleen ooggetuigen, maar ook geheime diensten, belanghebbende staatscommissies en door overheden gesteunde onderzoeksbureau's. Een van de invloedrijkste journalisten die het moet ontgelden is de Amerikaan Roy Gutman, in 1993 winnaar van de Pulitzerprijs voor zijn reportages voor *Newsday* over Manjaca, Omarska en andere Servische kampen. Een belangrijke bron van Gutman, de Kroatische juriste Jadranka Cigelj, bleek te werken voor een Kroatisch informatiecentrum - een bureau, nota bene, dat westerse journalisten op het spoor moest zetten van *scoops* en *items*.

In de bijdrage van Obrad Kesic, onderzoeker bij de *International Research & Exchanges Board* in Washington, staat de commerciële kant van de nieuwsvoorziening centraal. De strijd om oplages en kijkcijfers resulteerde in de Verenigde Staten in een ontoelaatbare vereenvoudiging van de berichtgeving, vindt Kesic. "Bosnien wurde als glorreiche multiethnische, multireligiöse und multikulturelle Harmonie verherrlicht, die in der Realität nur in den Köpfen einiger Intellektueller aus Sarajevo besteht." De Serviërs werden in de media consequent gedemoniseerd, vooral om de Amerikaanse regering te bewegen tot interventie ter ondersteuning van de Moslims. Dit falen van de journalistiek is volgens Kesic een misdaad die heeft bijgedragen aan het almaar voortduren van de oorlog. Zo werd in de media iedere bemiddelingspoging weggehoond, wat de compromisbereidheid van de krijgsheren niet bepaald bevorderde.

Waar Calic naar de structuren van de besluitvorming zoekt, is *Serbien muß sterbien* vooral een signalerend werk op het terrein van de beeldvorming. Het bevat helaas geen inventariserend onderzoek naar de Duitse publieke opinie en de auteurs slagen er uiteindelijk niet in om een meer theoretisch thema als het verband tussen publieke opinie en buitenlandse politiek bevredigend uit te werken. De toon blijft die van betrokkenheid en verontwaardiging, herkenbaar voor 'insiders', maar wellicht storend voor een groter publiek. Dat doet echter niets af aan het grote belang van deze publicatie. De eigen dynamiek van de massamedia, en de welbewuste pogingen van diverse dikbetaalde pr-bureau's om de internationale politiek te beïnvloeden, rechtvaardigen een grote verspreiding, ook in Nederland.

Abe de Vries

Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*, Historische Uitgeverij, Groningen 1995, ISBN 90-6554-401-1, 207 blz., ill., f 45,-.

De collectieve herinnering in Nederland aan de Tweede Wereldoorlog is voortdurend aan verandering onderhevig geweest. In de eerste decennia na de oorlog overheerste het nationale herinneringsperspectief. Nederland als aangerande, maar wederopgestane natie stond centraal. De honderdduizend weggevoerde joden vormden slechts een onderbelicht bestanddeel. Tegenwoordig ligt de nadruk van de herinnering op de herdenking van de afzonderlijke slachtoffers. Er is uitgebreid aandacht voor de holocaust, en het doen, maar vooral laten, van slachtoffers, daders en 'omstanders'. Auschwitz is vanuit de taboesfeer in het middelpunt van de belangstelling geraakt.

In de schaduw van Auschwitz valt grofweg in twee onderwerpen uiteen: de ontwikkeling van de Nederlandse oorlogsherinnering, en de plaats van de holocaust in de westerse geschiedenis. Op die manier wordt de Nederlandse situatie in het bredere kader van de veranderende opvattingen over de holocaust geplaatst. Deze tweeledige uiteenzetting wordt voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk over de rol van de oorlogsherinnering in Nederland en in andere landen, en de samenhang tussen herinnering, geschiedenis en identiteit. De vraag is immers welke betekenis de veranderende herinnering heeft, en hoe die tot stand is gekomen.

Volgens Van Vree verbinden herinneringen ons met het verleden. Soms zijn ze spontaan en individueel, vaker worden ze vervormd door de omgang met anderen. Bewust en onbewust worden herinneringen uitgewisseld en overgedragen, in een voortdurend proces van transformatie. Uit het weefsel van herinneringen ontstaat zo een gemeenschappelijk beeld van het verleden. Van Vree spreekt in dit verband van de 'textuur van de collectieve herinnering,' een term die hij heeft overgenomen van de Amerikaan James Young.

Deze laatste vindt dat holocaust-studies zich niet moeten blindstaren op de morele problemen rondom de weergave van de jodenvervolging, maar zich juist moeten richten op de vraag hoe die weergave tot stand is gekomen. Vanzelfsprekend komen we dan bij de herinnering terecht, want die ligt ten grondslag aan iedere representatie van de holocaust. De herinnering is de *echte* band met het verleden. In navolging van Young, meent Van Vree dat *de* herinnering, ondanks haar 'vloeiende' en ongrijpbare karakter, getraceerd kan worden daar waar het 'collectieve geheugen' heeft gepoogd het 'verleden te fixeren'. Monumenten, herdenkingsrituelen, maar ook imposante geschiedwerken zijn uitingen van het collectieve geheugen. Aan de hand van deze instrumenten kan de loop van de herinnering blootgelegd worden. Wat de rol van de geschiedschrijving is in deze geschiedenis van de herinnering blijft echter onduidelijk. In hoeverre beïnvloedt ze de herinnering, en in hoeverre wordt ze zelf beïnvloed?

Van Vree werpt enig licht op de zaak door zijn stellingname tegen de Franse historicus Pierre Nora. Deze laatste maakt onderscheid tussen de aan het heden gebonden, sociaal beleefde herinnering enerzijds, en de onpersoonlij-

ke, puur op het verleden gerichte, geschiedschrijving anderzijds. Bovendien meent Nora de 'crisis der waarden' van de huidige samenleving weerspiegeld te zien in een 'amorele historische cultuur'. Volgens Van Vree valt er echter geen scheidslijn te trekken tussen geschiedschrijving en herinnering, omdat ze juist op elkaar inwerken. De intensiteit van de herinneringen aan de laatste wereldoorlog bewijst het tegendeel van Nora's generalisaties. De publieke herdenking en de academische geschiedschrijving zijn doortrokken van een moreel besef. Het verleden van Auschwitz is wel degelijk zeer voelbaar, en wordt allerminst 'vrijblijvend' en 'arbitrair' geïnterpreteerd.

Zoals gezegd illustreert Van Vree zijn opvattingen aan de hand van Nederland. Hij behandelt achtereenvolgens de totstandkoming en 'politieke' lading van verschillende herdenkingsmonumenten, de weergave van de oorlog in films en in de 'nationale' geschiedschrijving, en de specifieke herdenking van de holocaust. Speciale aandacht gaat uit naar de door Lou de Jong gemaakte documentaireserie *De Bezetting* ("het overweldigd zijn, en de druk, en ons verzet") die gezien kan worden als het culminatiepunt in 1960 van nationale synthese. Een serie als de *De Bezetting* suggereerde de continuïteit van het vooroorlogse met het naoorlogse Nederland; ondanks de verschrikkingen van de oorlog was de natie in de kern onaangetast gebleven. Vanaf 1965 kwam dit 'Nationaal Monument' echter hevig onder vuur te liggen door toedoen van mensen als Renate Rubinstein en Jacques Presser. Door de neergang van de 'grote verhalen' en het toenemend individualisme ontstond er ruimte voor andere aspecten van het verleden. In de nieuwe voorstelling van de bezettingsperiode werd de oorlog niet meer als een geïsoleerde periode opgevat. Men verbond de voorafgaande ontwikkelingen met de politieke, morele en mentale opstelling van Nederland tijdens en na de oorlog.

In breder verband gaat Van Vree vervolgens in op de onvoorstelbaarheid van de holocaust en de betekenis van 'Auschwitz' voor de moderne beschaving. De discussie over verfilmingen van de holocaust komt uitgebreid aan bod. Hollywoodproducties als *Holocaust* en *Schindler's List*, en bijvoorbeeld de indrukwekkende documentaire *Shoah* hebben bijgedragen aan de beeldvorming over de holocaust. Tegelijkertijd ontstond een bewustwording van de grenzen van de verbeelding.

Wat betreft de betekenis van Auschwitz voor de westerse geschiedenis, gaat Van Vree onder andere in op het werk van de Brits-Poolse socioloog Zygmunt Bauman. Deze stelt dat de holocaust in essentie een modern verschijnsel was. De beïnvloeding van menselijk handelen en denken door de bureaucratie, en de techniek van het doden speelden volgens Bauman een cruciale rol. De moderne samenleving bergt de mogelijkheid in zich om op grote schaal het individuele verantwoordelijkheidsgevoel uit te schakelen, uit naam van de rationaliteit. Van Vree plaatst enkele kritische kanttekeningen bij de visie van Bauman, die hij een 'Whig-interpretatie van de geschiedenis' noemt. Volgens hem doet de krachtige uiteenzetting van Bauman te weinig recht aan de complexiteit van de gebeurtenissen. Met inhoudelijke argumenten, die leiden tot bijstelling van de visie van Bauman, komt hij evenwel niet.

Zelf gaat Van Vree in zijn boek grotendeels voorbij aan de geschied-theoretische debatten over de representatie van de holocaust. In 1995 schreef hij wel een artikel in *Feit en fictie* over dit onderwerp. De lezer die dat artikel als voorproefje had beschouwd en hoopte verder in de theoretische problematiek ingevoerd te zullen worden, wordt helaas teleurgesteld. Daar staat tegenover dat dit het eerste boek is dat een historisch overzicht biedt van onze omgang met het oorlogsverleden. Een verleden bovendien 'dat nog zo helder voor de geest staat en allerm minst is voltooid'.

Douwe Hettema

Douwe Draaisma, *De metaforenmaschine. Een geschiedenis van het geheugen*, Historische Uitgeverij, Groningen 1995, ISBN 90-6554-489-5, 271 blz., ill., f 49,50.

De herinnering is tegenwoordig een brandende kwestie onder historici en geschiedfilosofen. Nu het verleden steeds minder in termen van de zingevende 'grote verhalen' kan worden geduid, valt het uiteen in brokken individuele geschiedenis, in persoonlijke herinneringen. Er is sprake van een 'privatisering' of 'individualisering' van de geschiedenis. Herinneringen aan individueel beleefde stukken verleden worden zo een cruciale historische bron. Van deze ontwikkeling getuigt bijvoorbeeld de hausse aan 'litteraire herinneringen' (autobiografieën, memoires, getuigenisliteratuur), die zich nu zelfs in Nederland voordoet.

Ook voor de collectieve herinnering groeit de belangstelling. Het onderzoek dat Pierre Nora midden jaren tachtig begon naar de *lieux de mémoire*, de 'plaatsen van herinnering' waar de Fransen hun nationale verleden levend houden, zette de trend. Zeker twee van de andere in deze *Groniek* besproken boeken zetten die voort - ik doel op Simon Schama's studie naar 'herinnering en landschap' en Frank van Vree's onderzoek naar de collectieve herinnering van de Nederlanders aan de Tweede Wereldoorlog. Deze oorlog stimuleerde trouwens indirect de belangstelling voor de herinnering: de vele herdenkingen van de afgelopen vijf jaar gaven (ook) stof tot denken over de zin van het herdenken en herinneren zelf.

Grappig is dat vorig najaar, juist toen alle herdenkingen zo'n beetje voorbij waren, het geheugen de show ging stelen. Dit raadselachtige menselijke vermogen, voorwaarde voor alle herinnering, kreeg ineens grote aandacht. Gangmakers waren Wim Kayzers 'vertrouwde maar o zo lange' televisie-avonden. Boeken van de door Kayzer uitgenodigde geheugendeskundigen figureerden prominent in menig etalage. Het was op deze grote golf van publiciteit dat Douwe Draaisma's *De metaforenmaschine. Een geschiedenis van het geheugen* met succes de boekenmarkt opsurfte.

Toch zou het daar ook zonder deze ideale *timing* wel een plaats veroverd hebben, want het is een prachtig boek. Draaisma, docent Grondslagen en

Geschiedenis van de Psychologie aan de RUG, vertelt met verve de geschiedenis van de vele omschrijvingen die van het geheugen gegeven zijn. Sinds de Oudheid hebben filosofen, psychologen en neurowetenschappers geprobeerd de werking van het geheugen te beschrijven en te verklaren. Daarbij deden zij allen een beroep op beelden en metaforen. De rij is schier eindeloos: Plato stelde het geheugen voor als wastablet; de middeleeuwen noemden het een boek, abdij of maag; Duitse romantici dachten aan een landschap of labyrint; later in de negentiende eeuw vergeleek men het met een fonograaf of fotoalbum; en tegenwoordig is de computer (die op zijn beurt een 'geheugen' kreeg) favoriet. Vanuit het perspectief van deze metaforen vertelt Draaisma zijn verhaal, dat daarmee een grote eenheid krijgt. Ook maakt de gekozen invalshoek het hem mogelijk het begin van de geheugenpsychologie veel verder terug te leggen dan in de standaard-geschiedenissen van de psychologie gebeurt (waarin men het op 1885 houdt). Waarom zou je immers oude geheugentheorieën, gebaseerd op wastablet of landschap, van die geschiedenis uitsluiten, als men zelfs tot op de dag van vandaag slechts in termen van metaforen (hologram, computer) over het geheugen kan spreken?

Met een rake metafoor vergelijkt Draaisma de geschiedenis van de geheugenmetaforen met de rondgang door een technisch museum. Vrijwel elke uitvinding van een nieuw kunstmatig geheugen, een nieuw hulpstuk voor onze herinnering, duikt al snel op in een geheugentheorie. Zeventiende-eeuwer Robert Hooke, bijvoorbeeld, raakte gefascineerd door de pas ontdekte fosforescerende stoffen, die licht konden vasthouden en weer uitzenden. Hij opperde toen dat het visuele geheugen misschien op analoge wijze lichtindrukken kon opnemen en reproduceren. Hiermee gaf Hooke de eerste mechanische verklaring voor de werking van het geheugen. Naarmate de tijd vordert, krijgen dergelijke metaforen een steeds technischer karakter. Dat heeft tot gevolg dat Draaisma's betoog tegen het einde, als het over twintigste-eeuwse vernuftigheden als computers, hologrammen en neurale netwerken gaat, steeds specialisatie en moeilijker te volgen wordt - inderdaad net als in een techniekmuseum.

Niettemin is het tot de laatste bladzij een genot dit boek te lezen. Behendig en erudiet opereert Draaisma op het kruispunt van psychologie, filosofie en geschiedenis. Hij schrijft soepel, zorgvuldig en met plezier. Listig strooit hij metaforen en allerlei aan de besproken theorieën ontleende uitdrukkingen door de tekst. Zo raakt de metafoor van het wastablet in het denken over het geheugen 'gestempeld', 'gloeit' de ontdekking van fosfor na in Hooke's verbeelding en 'licht' diens wetenschappelijke omgeving op in de fosformetafoor. Zo krijgt de argeloze lezer ongemerkt ingeprent dat onze hele taal van het denken over het geheugen doortrokken is.

Behalve over het geheugen gaat *De metaforenmachine* ook over het gebruik van metaforen in de wetenschap. Sommige puristen menen dat wetenschappelijke kennis alleen in sobere en letterlijke taal uitgedrukt kan worden. Voor de psychologie loopt dat spoor echter dood: een letterlijke beschrijving van psychische processen is uitgesloten. Het is slechts zaak, zoals Freud opmerkte, de

vergelijkingen voortdurend te laten wisselen. Draaisma onderschrijft deze stelling, zoals blijkt uit zijn eigen metaforisch taalgebruik (in een boek waarvan de eerdere versie zijn proefschrift was) en uit zijn keuze voor het tamelijk dramatische motto van Nietzsche, dat ook historici zich aan kunnen trekken: "Wat is dus waarheid? Een bewegend leger van metaforen."

Kun je eigenlijk wel 'een geschiedenis van het geheugen' schrijven, zoals Draaisma blijkens zijn ondertitel wil? Veranderden er, naast al die theorieën, ook dingen in ons hoofd? Ja. Onze omgang met het geheugen is sinds de Middeleeuwen wezenlijk veranderd - juist doordat wij ons steeds meer verlaten op kunstmatige, 'externe' geheugens. De beweging tussen schrift en geheugen keerde om: waar een middeleeuws geleerde boeken gebruikte om zijn geheugen te vullen, gebruiken wij pen en papier juist om ons geheugen te ontlasten. Eruuditie maakt plaats voor wat Draaisma 'potentiële belezenheid' noemt: weten waar je iets kunt vinden. Ook ik maak mij wat dat betreft geen illusies: u zult van deze hele recensie geen woord onthouden. (Behalve de echte historici, die onthouden dát zij dit laz en rekenen zich vervolgens rijk met een register.)

De metaforenmachine geeft, kortom, het geheugen zelf een geschiedenis, het herinnert de geheugenpsychologie aan een vergeten deel van haar verleden, en het biedt de geschiedschrijving een fraai verhaal over de ultieme 'plaats van de herinnering': het geheugen.

Luuk van Middelaar